

pornom i koji toliko zaokuplja energiju i pažnju da im u toku celog zajedno provedenog radnog vremena dopušta samo dva trenutka ličnog, i to najpovršnijeg dodira – onaj pred ordiniranje kada govore o vremenu bacajući kroz prozor po jedan pogled, već rasejano zamučen od očekivanja navale bolesnika, i drugi pri kraju, pošto se plima najzad povukla, kada ponovo, perući ruke svak nad svojim umivaonikom, kroz koprenu klonulosti koja se šumeći sliva zajedno s mlazevima iz slavine, razmene dve–tri mukle reči, o svom umoru, stremeći već samo napolje iz umrljanih zidova i otrovnih mirisa, u pravi život, s novim, milijim, ličnijim zapletima; koji ih očekuju odmah posle trena u kome se rastaju, pred zgradom ambulante, polazeći žurno svak na svoju stranu.

Spokojno, iz godine u godinu sve spokojnije i ravnodušnije smeše se nad izmišljenom pričom, u bezbednosti svog, čak ni jedno drugom, skoro čak ni sebi samima nesaopštavanog znanja: da on, lekar, često, kada se dan, posle okupljanja za večerom, praštanjem pred vratima i odlaskom na spavanje završava, pomišlja, s više utešnom nego putenom željom, na nju onakvu kakva je u trenucima zajedničke grozničave borbe, na neki njen pokret koji tad nema vremena ni da primeti, na njene sigurne noge kad zakoraknu k ormanu po lek i po gazu i na njene razumne oči kad on svojim zatraži neki instrument, a da se ona, živeći onako slobodna, predana družbi i muzici, sa smišljeno odabranim, snažnim i zdravim ljubavnicima koje menja prema potrebi ali ne i čudljivo – da se celom tom promenljivom dokolicom, najboljom koju njen položaj može da pruži, u stvari priprema, kao trkač ili kao bokser, za svoju dužnost sutradan, da bi joj mogla odgovoriti što svežija, uz njega, koji, u to ona ne sumnja, takođe željno hrli preteškim, ubitačnim časovima rada, onima u kojima će opet, najzad, biti zajedno.

Svetozar Koljević

BELEŠKA O PISCU

Aleksandar Tišma rođen je 1924. godine u trgovačkoj novosadskoj porodici, u majčinom rodnom selu Horgošu u Bačkoj, u blizini mađarske granice. Otac mu je bio lički Srbin iz Udbine na Kravskom polju; u petom razredu gimnazije u Sremskim Karlovcima ostao je bez sredstava za dalje školovanje, te se, ne prihvativši mogućnost pripreme za sveštenički poziv, zaposlio kod nekog mađarskog trgovca u Segedinu. Ubrzo je stekao veliko poverenje svog gazde, pa kada se vratio iz austro-ugarske vojske 1918, gazda mu je poverio da vodi njegove vinarije u Horgošu. Tu se, zatim, upoznao i oženio mađarskom Jevrejkom, te posle kraćeg zajedničkog boravka u Zagrebu, na njenu želju se vratio u Novi Sad, gde je uspešno vodio agenciju za trgovinu kolonijalnom robom, kasnije i trgovinu naveliko, naročito južnim voćem, sve dok mu radnja nije konfiskovana 1947. godine.

Aleksandar Tišma je pohađao osnovnu školu i gimnaziju u Novom Sadu; kao dečak, po vlastitom sećanju, bio je "tih i pogružen, osetljiv na svaki uvredljiv mig, spreman da se za sitnicu rasplače", a kad su "nesloge u kući zapretile da ga unište svojim pritiskom", negde u "svojoj desetoj, dvanaestoj godini" zaključio je da se "radi svog spasa mora izdvojiti, graditi nezavisan život". Pored toga vrlo rano je, "došavši u dodir sa širim društvom (u školi, u skautima)", okrio kod sebe "rasni stid, pa uvideo da mora da se ogradi zidom kako bi ostao neizložen poruzi i poniženjima". Pa i kasnije on pominje svoj "stid od Jevrejstva", kao i želju da mu pripovetka "Altman" bude "monumentalna i istinita kao sama tragična kob Jevreja". Taj jevrejski osećaj "nevezanosti" ili nepotpune pripadnosti tlu goni ga od dečaćkih dana da gradi život okrenut "knjizi, mašti", a u tome mu pomaže i građanski obrazovni instinkt njegove majke koja ga, obična i jednostavna žena, ali Mađarica i Jevrejka, tera da privatno uči strane jezike, od osme godine nemački, a zatim francuski i engleski.

Za vreme rata otac i majka Aleksandra Tišme nisu bili izloženi proganjanju, s obzirom da je majka bila pokrštena prilikom venčanja, te na mađarskoj teritoriji nije bila tretirana kao Jevrejka. Baka se, međutim, našla u januaru 1942. godine u redu na obali Dunava, među hiljadama Jevreja i Srba koji su čekali da budu streljani na strahovitoj zimi, zbog koje je morala biti postavljena kao neka trambulina pred rupom probijenom u zaleđenoj reci. Kako bi koja žrtva stupila na trambulinu, tako je bila streljana, a zatim čakljava gurnuta pod led da bi je voda odnela. Pre nego što je baka stigla na red, iz Budimpešte je došlo naređenje da se taj masakr smesta obustavi, te je ubrzo posle toga mudra i dobra stara Jevrejka zaključila da je najbolje da preseli u Budimpeštu gde je uzela lep dvoiposoban stan. To je omogućilo i Aleksandru Tišmi da posle položene mature i popravnog ispita iz latinskog jezika krene na studije na Univerzitet u Budimpešti u jesen 1942. godine. Porodica je smatrala, "naročito čika Šandor", da sin treba jednoga lepog dana da preuzme očevu trgovinu, te da bi stoga bilo najuputnije da se upiše na privrednu akademiju i studij

ra ekonomske nauke. Budući pisac, međutim, kako beleži u svom *Dnevniku* 1. avgusta 1942. godine, nije želeo "postati ni činovnik ni trgovac". Cilj mu je bio da "postane pisac (sada to već smem sebi otvoreno izreći, ne kao pre)", iako mu je ostvarenje tog cilja izgledalo "toliko daleko" da mu se činilo "sporedno šta će biti i kakav će biti do časa kada mu se ta mogućnost otvori". I mladi poliglota – koji je već odlično vladao nemačkim, lako čitao francuski i engleski, a bio gotovo bilingvalan u srpskom i mađarskom, s tom razlikom što se, ipak, obrazovao u osnovnoj školi i gimnaziji na srpskom jeziku – rešio se da upiše romanistiku na Filozofskom fakultetu. U novoj sredini, prilično osamljen kod bake, na starinskom srednjoevropskom univerzitetu gde se mladoj gospodi više nudila prilika da pohađaju predavanja, te davao podsticaj da razvijaju svoja intelektualna i duhovna interesovanja nego što se od njih zahtevalo da udovoljavaju strogo određenim obavezama i polažu nekakve ispite, mladi Aleksandar Tišma je već na prvim koracima u Pešti osećao neku "napetost" i nesigurnost, "žalost pred smrt": "jer menjajući sredinu, ja menjam i svoju ličnost" – "Nije li to jedan oblik smrti?" Težeći da stekne neophodno samopouzdanje i vlastiti životni profil, on često upozorava sam sebe na neophodnost sredenijeg života i sistematskog rada. No već i potreba takvih upozorenja svedoči i o nečem drugom. Prvo, da se kod Tišme seksualna revolucija odigrala, ili bar odigravala, skoro dve decenije pre nego što je u Zapadnoj Evropi, ranih šezdesetih godina, počela, ili bar bila sociološki zvanično proglašena. Tu je, na primer, pojava na ulici "one od koje sam prošli put primio bolest", zatim ljubav za neku drugu: "Ne osećam je nedostojnom sebe, i to mi se sa devojkom dešava prvi put". Treća je doktorka koja mu se divi: "Kaže da sam opasan, da je u mom prisustvu nervozna; četvrta je "prosta", "laže", ali "ima topla usta, budi laku, neobaveznu želju"; peta preklinje: "Najzad sam joj obećao, nazvaću je kad osetim za njom potrebu"; šesta je krojačica: "Plaši se roditelja, ako saznaju?... Zatim uzimamo sobu u jednom hotelu. Gasim svetlo i bacam se na nju"; sedma mu se "radovala" i "bila je divlja": "Štipala me, a na rastanku: reci, gde mogu da te ugrižem". Ali već na početku pomaljavaju se pitanja koja ostaju erotski i moralni lajtmotiv i *Dnevnika* (1942 – 1951): "Šta sam ja posle svega ovog? Prostituisan muškarac? Vole me žene – pa onda? Treba svakoj da se podam? I još se čude što sam nemilosrdan. Ja, koji najviše zadovoljenja nalazim kod uličarki". Možda kao Bodler – koji je najpotresnije doživljavao svoj ideal erotske lepote kad ga je gazio u najogavnijem kontekstu? Ili je pak reč o nečem mnogo prizemnijem – odnosno, kao što sam pisac u svom *Dnevniku* kaže: "Žene su mi izgleda najviše potrebne da bih ojačao samopouzdanje".

U svakom slučaju, ako su mu prevashodno stoga bile potrebne, žene mu izgleda čak ni za to nisu bile dovoljne. Otud ogromno interesovanje za knjige - saučesničko, strasno i mladalačko čitanje mnogih značajnih dela moderne evropske i američke književnosti. Posle pročitanih Židovih *Kovača lažnog novca*, tog "zapanjujućeg romana", Tišma konstatuje gubljenje "poverenja u sebe i svet", beznade, zaborav svega drugoga; "Neću više ni da tražim, predajem se. Od prvog ću raditi u preduzeću MÁÉK." Ali čak ni rad u preduzeću od januara do aprila 1943 – prvo u kancelariji, a zatim na preuzimanju vagona limuna na teretnoj železničkoj stanici – ne donosi rešenja. Tu su, umesto limuna, opet književna dela koja mu se obraćaju prisnim glasom: Drajerova *Američka tragedija* – "Klajd sa svojim željama, moderan Žilijen Sorel, i tako sličan meni"; Pirandelova drama *Šest lica traže autora* – koja ostav-

lja "ogroman utisak"; Židov *Dnevnik* – koji ga teši: "Žali se kako je nesrećan i kako mu teško pada pisanje. Jesam li zburad?"; slutnja da bi i on sam "mogao pisati pametno kao Lorens"; Hakslijeva *Satirska igra* – koja ga ispunjava "tugom i ljubomorom": "Da mi je tako nešto napisati!"; *Kontrapunkt* – u kome sebe vidi kao glavnog junaka: "Sve sam to ja: Kvorlz – džentlmenstvo, Rampion – ostvarivanje, Berlap – licemerje, Spendrel – ambicija, hrabrost, Volter – skromnost, itd."; te, najzad, strah pred Prustom koji će mu biti, kako će se kasnije pokazati, možda za neko vreme najsrodniji: "Ne smem ga čitati! Jer, ako ga budem čitao, može se desiti da u njemu otkrijem sve što sam smatrao značajnim i vrednim literature – možda ono što je u meni originalno". Sve su to, dakako, dela u kojima je filozofski i umetnički eksplodirala ona građanska čvrsta slika sveta koju nam je devetnaesti vek ostavio u nasleđe. Ali, s druge strane, ovi pravci i ova priroda Tišminog interesovanja za literaturu svedoče o neobičnom formiranju jednog velikog urbanog srpskog pisca u ratnom ambijentu budimpeštanskog intelektualnog života – o formativnim godinama u kojima se već nazire pisac čija se dela neće sastojati samo od vlastitih doživljaja i opažanja, pa ni od vlastite umetničke svesti o njima, nego i od one disperzije koju u tu građu i te oblikovne napore unose tokovi modernog evropskog duhovnog života i njegove književnosti.

Na tom pragu vlastitog stvaralaštva - kada je počeo da piše, između ostalog, "roman o Dragoj" – Tišma sluti da bi mu u tom delu moglo korisno poslužiti rešenje Manovog *Tonija Kregera*: "umetnik čezne za životom koji mu ostaje stran u svojoj čistoj formi", te stoga konkretizuje svoju čežnju u umetnosti. Zar to nije u isti mah ne samo rešenje jedne mučne unutrašnje dileme, nego i aristokratski izlaz iz vlastitog gađenja pred vulgarnošću svog građanskog zaokruženja. Otkako je, naime, početkom decembra 1943. godine Tišma "došao do odluke (ne suviše čvrste, istina)" da će "biti srpski književnik", on oseća da ga počinje da "zabrinjava sudbina srpstva": "želeo bih da narod za koji u prvom redu pišem bude što snažniji i značajniji". Pored toga, kao da to njegovo nacionalno književno buđenje zaoštava njegovu pobunu protiv građanskog porodičnog zaokruženja: "Ja, srpski pisac koji čeznem za razmenom mišljenja i delotvornim radom, moram satima da slušam Majkina besmislena mađarska nagvaždanja". No i pored ove pobune, pored bega iz građanskog zaokruženja u književnost, u seksualnu revoluciju, povremeno u gađenje nad samim sobom, bilo je kod Tišme u tim danima i onih gotovo sasvim bezrazložnih, maltene potpuno običnih, ljudskih duševnih stanja: "Srećan sam, jer na radiju peva Rosita Serano"; "Iznenada me spopala dosada. Univerzitet je postao nepodnošljiv... Dosadno mi je u najprozaičnijem smislu reći".

Kad su Nemci u proleće 1944. godine potpuno preuzeli vlast u Mađarskoj, budimpeštanski studenti, među njima i Aleksandar Tišma, bili su upućeni u radne logore; Tišmina grupa na kopanje rovova. Za vreme tromesečnog boravka u logoru u Palotailvi u Erdelju – od početka juna do početka septembra – Tišma beleži, između ostalog, razne oblike drugarenja, začikavanja i ruganja, teatralne besede o smrti, masne anegdote, rasprave u ambijentu u kome je malo ko bio sklon silama Osovine, povremeno "osećanje kolektivne razdraganosti", "ponos zajedništva, korračnice, vapaj jednog kolege: "Nećemo videti trešnje, nećemo videti kajsije, a ko zna hoćemo li videti grožđe!" Ipak, odlazak iz logora i rastanak s drugovima donosi novu tugu i pustoš: "Dok sam stiskao ruku bilo kom od odlazećih, stalno me je mamilo na plač. Svi oni, pa čak i onaj koga sam u poslednje vreme mrzeo, bili su

moji drugovi u nevolji, u radu, u jelu. Sada sam ih izgubio, zauvek. Sve je pusto: i rov koji smo zajedno kopali, i bregovi i nebo i logor.”

Posle noćenja kod bake – sada već u stešnjenim i teškim uslovima jevrejskog geta u Budimpešti – dolazi početkom septembra u Novi Sad, gde dočekuje oslobođenje. Ono donosi i lomljenje “između želje da se javim u vojsku i glasa razuma i skepse koji mi nalaže uzdržavanje”. No život, kao i obično, donosi nešto treće: dilema se razrešava slučajnim susretom sa starim drugom koji ga uvodi u propagandno odeljenje III armije, gde će, između ostalog, raditi i na cenzuri vojničkih pisama. Taj novi kolektivni život, kao što beleži u lštvandiju, u pokretu u februaru 1945, čini mu se katkad “život bez živaca”. Po povratku u Novi Sad, gde je u septembru još uvek ostao vojnik štaba III armije, potajno ga opet muči “stid zbog polujevrejskog porekla”, kao i “stid zbog svog stida”. Zalud mašta o upisu na studije i traži stipendiju, ali već u novembru je demobilisan, te uskoro zatim dobja posao kao prevodilac s mađarskog i mlađi saradnik u *Slobodnoj Vojvodini*. Već posle dve nedelje na toj dužnosti beleži da je “loš novinar”, da mu je “bljutav taj posao”, a u martu 1946. oseća “mržnju na sve to hipokritsko muvanje što se zove novinarstvo”. No u to vreme počinje povremeno da sluti da bi mu “uključenje u rad na ostvarenju novog uređenja” moglo biti “jedini put iz duševne bede”, te da ulazi “u period svog marksističkog razvitka” – iako se “bez rezerve ni sada” ne predaje “tendenciji današnjice”. A već u februaru 1947. beleži da “danas stoji u potpunosti na poziciji socijalizma”, kojoj su ga privukli “draž kolektiva”, “potreba za udobnim životom”, “želja za samoostvarivanjem”, kao i “nesrećna mladost” u ranijem građanskom zaokruženju (“rasni stid”, “niskosti porodičnih svađa, laži i gramzivost”). Uskoro, međutim, kada u vojsci dobija pismo od roditelja, koji mu opisuju svoje dane u vinogradu u Fruškoj gori (koji je otac kupio zaludno verujući da bi mogao ostati samostalan posle nacionalizacije njegove trgovačke radnje), on zapisuje kako mu je ipak “draga ta nesrećna i nesrećena mladost koju su oni gušili svojom neslogom!” U poređenju bar sa onim vojničkim “strahom i teškim pritiskom pred navalom kazni”, s “napadima osećanja manje vrednosti zbog šeprtljanstva”.

Posle dosluženja vojske u Mostaru i Sarajevu Tišma nastavlja svoj novinarski rad, ali od oktobra 1947. godine u beogradskoj *Borbi* – uprkos očevom upozorenju da će se “u tom listu previše politički eksponirati”. Taj novinarski rad mu daje izvesno samopouzdanje – “prvi put nisam masa”, “član sam kolegijuma rubrike i rukovodim sektorom lokalne privrede”, ali novinarstvo opet “izgleda glupo”, kao i sve ostalo, očevo podozrenje i “čudenje što u *Borbi* može raditi nepartijac”, majčino podsećanje na sudbinu glavnog urednika mađarskih okupacijskih novina koga su streljali partizani. Srećom, međutim, u *Borbi* “još nisu otkrili da nisam član partije”, a i kad otkriju, neće biti nikakvih problema – jednostavno će mu saopštiti da je primljen. Pored toga, prvih pet objavljenih članaka “ispunjavaju me zadovoljstvom i odvrćaju od problema”, ali uskoro je opet osećanje promašenosti i pustoši, razmišljanje zašto se ne bi svim silama bacio na neku veliku karijeru koja bi ga odvela u inostranstvo, odnosno, kako sam Tišma kaže, “u Rio”, kao “neki simbol čari i razvratnosti zapada”. Jer na kraju krajeva, “kada bih imao da biram između ostvarenja socijalizma i harema – kao izvora lične sreće – ja bih uvek izabrao ovo drugo.”

Ali kako se harem nije nalazio u ponuđenom izboru, ostaje “divljenje partiji kao sili koja sav primitivizam sredine usmerava pravičnom cilju”, otkriće da je Rezolucija

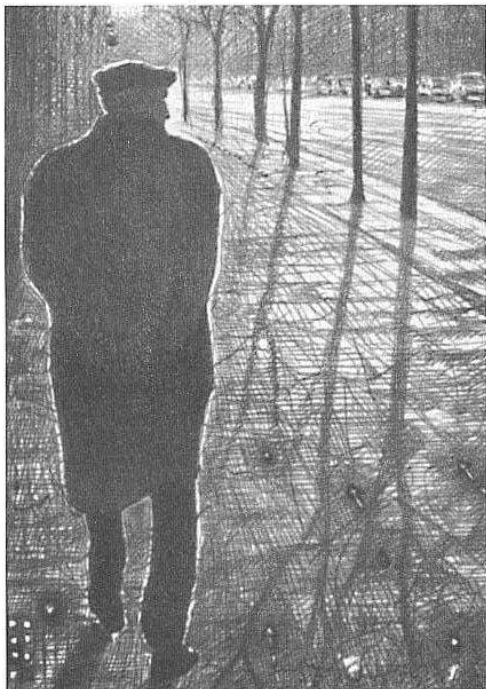
Informbiroa pokazala da “apsolutnog ideala u komunističkom pokretu nema, jer i on” – zamislite! – “podleže ljudskim slabostima”. A ako čak i jedan komunistički forum kao što je Informbiro može “da iskrivljuje istinu”, postavlja se pitanje “gde je garancija da jednom ne bih, ako ostanem novinar, morao da učestvujem u širenju laži koja se kosi sa svakom humanošću.” Ubrzo se javljaju i oštrije krize – članstvo u partiji počinje da “smeta” u novembru 1948: “Glasao sam za isključenje Smiljaničevog... Zatim sam ga, pravdajući svoj stav, ocrnjivao pred Sonjom, da bih još nešto kasnije zbog tog ocrnjivanja pljuvao na sebe”. I šta znači to pravo kolektiva na isključenje pojedinca iz svoje sredine - ta “partijska pravda koja nije ni moja, ni tvoja, ali je naša jer smo je *a priori* prihvatili”? Otud, možda, “clown više neću da budem”, te studij istorije umetnosti, a zatim engleskog i nemačkog jezika i književnosti – započet 1949 i završen 1954. Otud, najzad, celo to vreme i dramatična, strasna zaokupljenost književnošću, kao što to potvrđuju razna razmišljanja u predahu između pisanja pojedinih poglavlja “romana o Dragi”: “Nikakva beda ne može da mi smeta, jer ona odmah postaje i predmet pisanja”, “ja sam pisac i samo pišući mogu da živim zadovoljno”. Otud i otkaz na novinarski rad u *Borbi*, upozorenja dobronamernih prijatelja “šta sve može da se desi”, ako ga zbog otkaza “isključite iz partije”. Zar nisu Lazu Plavšića, “sindikalnog funkcionera, uhapsili, osudili, uništili”? I, najzad, konačno profesionalno rešenje: potvrda da je zakonito napustio *Borbu* i krajem oktobra 1949. zaposlenje u Matici srpskoj u Novom Sadu – prvo u svojstvu sekretara Izdavačkog odseka, a kasnije urednika u istom izdavačkom preduzeću. Kao i uvidenja da se “pisanjem ne može baviti, već se pisanju mora posvetiti”. Dakako, još uvek ima trenutaka posrtanja “članstvo u partiji me zamara”, “poruge drugih guraju me u sumnje i očaj zbog sopstvene hipokrizije”, “mislim da je pokret došao u fazu kad njegovi interesi i interesi većine više nisu istovetni (kao što jesu bili za vreme rata)”. Ali životni ciljevi i sredstva za njihovo ostvarenje sasvim su jasni već na pragu tog višegodišnjeg, doživotnog stvaralačkog rada. “Najlepše dane, a njih upravo proživljavam u punom spokojstvu i ravnoteži, dugujem prvim koracima u stvaranju”, zapisuje Tišma u februaru 1950. A uskoro zatim: “rešenje je jedino u radu, u kopanju i prekopavanju teksta”, “ne umeti pisati znači za mene isto što i drugom čoveku, ubogaljenom, ne moći hodati, iako ga je priroda stvorila za hodanje”.

No na tim prvim koracima književnog stvaranja kao da je i sam Tišma zburjen što je, spremajući se za romansijera, “propevao u 27. godini”. Ipak, posle prve dve zbirke pesama (*Naseljeni svet*, 1956; *Krčma*, 1961) sledi nekoliko zbirki pripovedaka, koje već nagoveštaju značajnog književnog majstora (*Krivice*, 1961; *Nasilje*, 1965; *Mrtvi ugao*, 1973; *Povratak miru*, 1977; *Škola bezbožništva*, 1978). A zatim, pored putopisa *Drugde* (1969), te izvanrednih prevoda s mađarskog i nemačkog, dolaze i veliki romani: *Za crnom devojkom* (1969), *Knjiga o Blamu* (1972), *Upotreba čoveka* (1976), *Begunci* (1981), *Vere i zavere* (1983), *Kapo* (1987), *Koje volimo* (1991). Tišmin *Dnevnik 1942–1951* (1991) izuzetno je zanimljivo svedočanstvo o jednom životu i vremenu.

Mnoga Tišmina dela su prevedena na mađarski, nemački, francuski, engleski, poljski, finski, holandski, albanski i druge jezike, a ti prevodi su mu doneli ugled afirmisanog evropskog pisca. Jer Tišma se u književnosti nametnuo svojim delom i tonom kao jedan od redih novijih srpskih pisaca urbanog senzibiliteta i izuzetnog intelektualnog i moralnog rafinmana. Ako je on bio i pogođen ranim kritičkim sudom

da mu nedostaje "lokalna boja, veza za tlo, stvarnost", ako je tada osećao da mu je "glavni neprijatelj: nevezanost za tle, moja belosvetska nezavisnost", u svom kasnijem stvaranju on je uspeo da pridobije tog "neprijatelja" na svojoj književnoj strani, da mu pronade odgovarajući glas i moralnu boju koji u modernom istorijskom i urbanom kontekstu dramatičuju drevno pitanje koliko je zapravo čovek subjekt ili objekt svog života, koliko tvorac a koliko slučajni saputnik svoje sudbine.

Ova beleška rađena je na osnovu Tišminog Dnevnika 1942–1951, prvobitno objavljivano u nastavcima u časopisu Književnost 1988. i 1989. godine, kao i na osnovu usmenog razgovora koji je priređivač vodio s Aleksandrom Tišmom u Sarajevu 12. marta 1992. godine.

Darinka Nikolić

U POTRAZI ZA SAMIM SOBOM

– Intervju sa Aleksandrom Tišmom –

Vaša autobiografska knjiga "Sećaj se večkrat na Vali" završava se 1991. Ispred te tačke stoji suma gubitaka: te godine umrla vam je majka, te godine raspala se Jugoslavija i, konačno, tada gubite želju ili potrebu da pišete. Da li su gubitak majke i zemlje direktno prouzrokovali ovo poslednje ili je u pitanju samo puka koincidencija?

– Ne, te stvari nisu povezane. Kod mene se želja za pisanjem, a istovremeno i sposobnost za pisanje, počela gubiti kad sam napisao poslednji roman, a to je bilo još 1984/85, kada nije bilo političke krize i kad je moja mama bila još zdrava. Nego, jednostavno, to je bilo vreme kada sam počeo da osećam da sam rekao sve što sam imao da kažem. Pisao sam svoj poslednji roman, to je bio "Kapo" – posle toga su, doduše izašle još neke knjige, ali to su one koje sam još ranije napisao, pa sam ih doradio... – znači, pišem svoj poslednji roman "Kapo" i osećam kako je to zaista poslednji, kako ja više nemam šta da kažem i, istovremeno, osećam neki zamor, neku vrstu istrošenosti. Dakle, paralelno se javljaju nestanak potrebe, želje, jer nema šta da se kaže, i neka istrošenost koja je verovatno povezana sa svim tim. Zemlja i mati su tada bile vrlo stabilne.

Posle naše "plišane" oktobarske revolucije, u jednom intervjuu, rekli ste: "Moj život je počeo 5. oktobra". Pomalo neobična egzaltacija za vas, rekla bih. Kako izgleda taj početak, a bez pisanja koje je bilo opsesivni imperativ vašeg života?

– Jeste, jeste... ja sam to stvarno rekao, ali s jednim dodatkom, možda u sebi, možda neizrečenim, možda u zagradi, da sam postao čovek, samostalan čovek ili politički samostalan čovek. To je trebalo da dodam ili mogu sad da dodam. Dakle, desilo se tako u mom životu, zaista, da sam stalno živeo pod diktaturama. Prvo pod takozvanom monarhističkom diktaturom... Ne kažem da sam ja toga bio svestan, bio sam dete, ali osećale su se napetosti i tada, to ubistvo kralja... osećala se nestabilnost. Onda je došla okupacija, fašistička diktatura, i na kraju je došla treća diktatura, komunistička i mилошевићevska. Znači, stalno iz jedne diktature u drugu i stalno neko propinjanje da se preživi, da se ne strada. Morao je čovek da se propne na prste, da ne bi stradao. Toga je nestalo posle 5. oktobra i zato sam ja rekao da od tada počinje moj život. Ja više ne moram da se propinjem. Mi, doduše, i dalje živimo u jednoj nestabilnoj zemlji, ali ta zemlja sada ima vlast koja je smenjiva i koja će se smenjivati, svakih nekoliko godina, možda i svakih nekoliko meseci, i njena će briga biti kako da ta država ide dalje. Neće se od mene tražiti da se ja tu nešto snalazim da opstanem i da ne budem uništen i fizički. To je taj osećaj, znate, i zato sam to rekao i još tako mislim. Mada, naravno, jasno mi je da ništa neće ići lako.